

ԱՌԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀՍՈՐՈՑ ՑՅՂԻՈՑ ԱՆՈՒՆԵՐԸ (Հարստախոթներ)

ՅԱՒԵԼՈՒՄ Բ.

Մ. Խորենացի եւ Հայկական աշխարհագրութիւնը:

Երբորդ հարստախոթներու մէջ շատ անգամ խոյզ եղաւ այն փոփոխութեանց վրայ, զորոնք Հայաստանի երկիրներուն բաժանումն ու անուանները յընթաց ժամանակաց կրնաւ են՝ սկսեալ Փաւստոսէ մինչեւ Հայկական աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ.)։ Այս փոփոխութիւններն այստեղ ի մի կը հաւաքեմ, յստացով որ ասով նպատակ մնաւորած կ'ըլլամ Հայ մասնաւորութեան պատմութեան մէկ կարեւոր խնդրոյն լուծման, այս ինքն այն խնդրոյն թէ արեւելք Մովսիսի խորենացոյ ընծայեալ Հայոց պատմութիւնն եւ Հայկական աշխարհագրութիւնը (ԽԱՍ.) մի եւ նոյն հեղինակն են, ինչպէս որ շատ անգամ ընդունուած է։ Փ. Խորենացի անգամ ալ շատեալած է՝ Այս ըրած ժամանակս՝ միայն թէ ամբողջ աշխարհագրութիւնը նկատողութեան չեմ առնիր, այլ լոկ այն մասը, որ Հայաստանով կը զբաղէ՝ եւ կը ներկայանայ իբր ինքնակաց գործ մը՝ արգային աղբիւրներով վրայ հաստատուած՝ զանգաւանով մէկալ մասերէ, որ մեծ մասամբ յառաջիկա աղբիւրներէ բաղուած են։ Եթէ արգայնացի որ այս մասը Պատմութեան հեղինակն է, այն առեւ ծնեցեալ մասն ալ, որ իւր մէջ կը բովանդակէ՝ Միջբերանն եւ Մարջարտի (Երանշ. էջ 4) գետած աղբիւրներն Պատմութեան հետ, նոյն հեղինակն էր պիտի ըլլայ, եւ այս պարագային երկուքն ալ Պատմութիւնն ու Աշխարհագրութիւնն՝ ընծայուելու են կամ Մուշեղեանի հետ՝ Ե. Գարուն (որ անկարելի է), կամ Մարջարտի հետ՝ Բ. Գարուն։ Իսկ թիւ ցուցուի որ Հայաստանի աշխարհագրութեան վրայ խոսող Հատարճ՝ Պատմութեան հեղինակն տարբեր հեղինակ մ'ունի, այն ժամանակ ստիպուած ենք ընդունելու որ կամ Պատմութեան հեղինակն օտար ազգաց աշխարհագրութիւնը գրած է եւ յետագայն անձ մը նոյն աշխարհագրութեան մէջ՝ Հայաստանի հասածն աւելցուցած մուծած է, որ հաւանական չէ, կամ այս երբեք երկրն՝ որչափ ալ ինչ ինչ կենտրոն մէջ իրարու հետ աղբիւր ալ ունենան — այս կետերը հասարակաց աղբիւրն մը

1. Վերջին անգամ այսպէս ընդունուած է Մարջարտի երանշ. 4։

2. Խորենացի պատմութեան վրայ տես Murad Ararat und Masie էջ 12-14 Երանշ.։

3. Հեղինակն այս մասն առանկ կը սկսի. «Արք կարմիր գլուխ մանրամասնաբար պատմել, թէ եւ սակաւ ինչ աշխարհիքն ի գիր եւ քարտեղն (պսիքն՝ գրեւ)։»

4. Հմմտ. Է. օր. Խոր. 75 «վաս հաստանին Աղւնի գուր Բուզարայ Աղայ (կարգաւ Աղւնիայ Մարջարտ երանշ. 5) ի անիւր, յառեւ նորա անուանեցաւ Ամանագր ԽԱՍ.ի հետ էջ 25 «Ողբանար Բւլարն, տես ԽԱՍ. Թրգմ. էջ 34։

րեան պիտի ըլլան —, տարբեր հեղինակներն են, այնպէս որ Պատմութեան յօրինման ժամանակը կրնայ վճռուիլ՝ առանց աշխարհագրութիւնը նկատողութեան առնելու։

Հայաստանի բաժանումը Փաւստոսի ըով շատ աւելի նախնական է ու հին՝ քան Հայկական աշխարհագրութեան մէջ, Մինչ վերջերս՝ հաստատուն սահմաններով տասնութ հինգ նահանգ գիտե՝ ամեն մէկն իւր որոշ թուով դասաւանդուել, Փաւստոս նահանգն էւ դասակարգել զանգաւանութիւնն չի գնիր եւ կը գոհանայ Հայաստանը բաժանելով վերնագաւառաց, միջնաշխարհի եւ ստորին գաւառաց։ Յարակից չկայ որ Փաւստոս ալ գիտէ Աղշնիք, Սիւնիք, Արցախ, Գուգարք, Ցայք նահանգները (Միկը պատահաբար միայն յիշուած չէ)։ Բայց մէկալ ինչ նահանգներն իբր նահանգ գոյութիւնն չունենին տակաւին այն ժամանակ, որուն պատմութիւնը (Գ. Գար.) կը գրէ։ Այս երկու ծայրերն մէջեւը կեցած է Մ. Խորենացոյ ընծայուել պատմութիւնը, բայց այնպէս մը որ իւր աշխարհագրական տեսութիւններովն ու անուններովն աւելի Փաւստոսին մօտ է քան աշխարհագրութեան։

Պատմութիւնն ալ՝ նման Փաւստոսի՝ Բարձր Հայք, Ցուրբերան, Կորճէք, Գարսկահայք, Փայտակարան, Ուտի եւ Այրարատ նահանգներն (իրեն այսպիսի) չի գիտեր, բայց գիտէ նման աշխարհագրութեան՝ Զորբորդ Հայք եւ Վասպուրական՝ նահանգներն, որ Փաւստոսի առեւն տակաւին գոյութիւն չունենին իբր նահանգ, թիւ 15 գաւառն անուշք սկսեալ Փաւստոսէ մինչեւ Խոր. հ. ներկայանայ Ցայքն Ալշի՛ն ձեւով, իսկ աշխարհագրութիւնն (ԽԱՍ.) եւ յետագայն հեղինակները կ'անուանեն զայն՝ Ալշի՛ն, Հալշի՛ն, թիւ 16-17 Գեթի՛ն եւ Գոթի՛ն գաւառներուն անունները կը պակսին Փաւստոսէն սկսեալ մինչեւ Խորենացի եւ առաջին անգամ կը տեսնուին Գոթիգայ կիպարացոյ (իր 600թ.), ԽԱՍ.ի եւ յետագայներուն ըով, մինչ հին Ալիէն քուս — Ingilene անունը Փաւստոսէ մինչեւ Խորենացոյ պատմութիւնը ծանօթ է, իսկ Գ. կիպարացոյ եւ ԽԱՍ.ի ըով՝ անհետացած է։ Նիքիթի քաղաքին անունը Զ. Գարուն վերջերն ընդարձակուելով եղած է գաւառի անուն եւ անցած է Մեծ Երփք — Sophanene անունն առել, երբ ար 591ին Լուովմ անցաւ եւ Աղշնեաց հետ միացուեցաւ. բայց Խորենացիին գնեւ երկրին Երփք (Խոր. 190 — Փաւստ. 21 «Մեծ Երփք») անունը կու տայ եւ Նիքիթի անունը չի գիտեր, որ միայն ԽԱՍ.ի մէջ իբր գաւառի անուն կը տեսնուի։ Նաեւ կ'երևայ թէ Խորենացին Մեծ Երփքն՝ Աղշնեաց հետ միացուած ըլլալուն վրայ սեղեկուած թիւն չունի, վասն զի էջ 80 Աղշնիք բռնելով կը հասկընայ Արճի երկրին ու ջրակայքը, Սիւն լեւան ու Բաղնիշոյ կայսանն՝ առանց Երփք գաւառը յիշելու, իսկ ԽԱՍ. Արճի եւ Նիքիթի Խորենացի Աղշնեաց

- 1. 86-րդ վերն էջ 120։
- 2. 86-րդ վերն էջ 92-95։
- 3. 86-րդ վերն էջ 155-7։
- 4. 86-րդ վերն էջ 184-5։

5. 86-րդ վերն էջ 187։ Բայց ստիպայ ազգահմ արեւելիս մը չէ Պատմութեան յօրինման ժամանակին։

մաս կը համարի: Փառաստոյի թով Տօնի՛ գրկերը կը զանազանուի Կորդոն-տէն եւ Կորդիէն (Կորդի, Կորդիէ), ԽԱՍ-ի թով այլ եւս ասոց հետ չի յիշուիր: Խոր. կը յիշէ գեւե, բայց տեղ մը Տմա-րիքը կը նոյնացնեն Կորդիէի հետ՝ սխալմամբ Տմա-րիքը՝ Կորդիէի հնագոյն անունը համարելով: Թիւ 153—155 գաւառները Փառաստոյի եւ Խորե-նացոյ թով կը կոչուին գեւ 2-ր, Ծոֆ եւ Կոթ, իսկ ընդ հակառակն՝ ԽԱՍ-ի մէջ՝ 2-ր-Կոր, Ծո-բ-Կոր եւ Կոթ-Կոր: ԽԱՍ-ի, Գեւե-նոյ, Յովհ. Կոթ-ի, Ասորկան եւս թ. 180 Ար-գ-մ-ոյի գաւա-ռի անուան տեղ ուր Ար-գ-մ-ոս ձեւն ունին եղիշէ եւ Խոր. (նաեւ՝ «սոս Արագածն կոչեցեալ լե-րին», Խոր.): Թիւ 182 Մոսի-ոց ուր գաւառին անունն առաջին անգամ իբր գաւառանուն ծառ-թացած է ԽԱՍ-է սկսեալ, Խոր. ասոր տեղ կ'ըսէ «շառ սորորառն Մասեայ», (գտնուած երկիրը): Թիւ 183 Կոթ-ի-ոյ գաւառին տեղ Սեբ-ի, ԽԱՍ-ի եւս ընդ՝ Խոր. ունի Կոթ-ի-ոյ ձեւն, իսկ Փառա-ստոս լոյճ Կոթ կամ «ն-ի-ոյ անուանեալ Կոթ գաւառ», կ'ըսէ: ԽԱՍ. Թիւ 184 Աշտ- գաւառն Գուգարայց եւ Այրարատու սահմանին վրայ՝ Այ-րարատայ կ'ընծայէ, իսկ Խոր. նոյն գաւառը Գու-գարայց մէջ կը գնէ ընդ մէջ 2-րոյ եւ Ցաշիւրի: Ըստ Խորենացոյ 126 Արատշատ էր այն տեղն՝ ուր Երասխ եւ Մեծամար Իրարու հետ կը խառ-նուէին, ըստ ԽԱՍ-ի 34՝ «ուր (Արատշատ թով) յառաջին ժամանակն խառնուողք Մեծամարի՛, իսկ այժմէ փոխեալ զգաւառն Մեծամարայ՝ խառնէ ի մոխի Կուսէ, (անշուշտ՝ Արատշատայ)՝

Թարեւս Խորենացոյ պատմութեան եւ ԽԱՍ-ի խորքերուն մէջ տեսնուած այս տարբե-րութիւններէն եւ ոչ մին յինքեան այնչափ զո-րաւոր է, որուն վրայ յեցեալ վճռուի աշխարհա-գրութեան աղբրն՝ նկատմամբ պատմութեան, բայց այս տարբերութեանց ամբողջութիւնը կար-ծեմ թէ՛ — եթէ նոյն իսկ այս տարբերութիւն-ներէն քանի մը հասար մեկնութեան մ'ալ վեր-ցուի — կ'ապացուցանէ որ աշխարհագրութեան Հայաստանով զբաղող մասն եւ ըստ այսմ՝ ամբողջ գրութիւնը պատմութեան հեղինակէն չէ: Քանի որ պատմութիւնը Գ. Հայք նահանգը գիտէ՛ 536է ետքը կրնայ գրուած ըլլալ: 591է յառաջ գրուած ըլլալը կարելի չէ ապահովութեամբ հե-տեցունել մէջն եղած աշխարհագրական տեղեկու-թիւններէ: Նմանապէս Ասպուրական տնունն, որուն Ե. գարուն մէջ գործածուած ըլլայն ապա-ցուցուած չէ, հաստատուած ապացոյց մը չէ՛ պատ-մութեան գրութեան ժամանակն որոշելու: Բայց տարախոյս չկայ որ աշխարհագրութիւնը պատմու-թեանէ շատ ետք է եւ ամէնէն կանոնի լ. գարուն կրնայ գրուած ըլլալ: Աշխարհագրութեան գրու-թեան ժամանակն վարի սահմանն է Նախնաւան

գաւառն Ասպուրականէ բաժնուիլն ու Սիւնեայ հետ միացուիլը՝ Արծր. 240, 247, 252 — Ինճիճ. 22, 218, 220. տես վերն եջ 93—95:

(Հարգանքով)

Գ. ՀՈՒՐԵՄԱՆ

ԱՅԳՈՒՐԱԿԱՆ

ԿՈՐԸՆ ՀՈՐԸՔՈՂՔԻ ՀԻՈՒՄԵՆԿԱՆ ՆՐՈՐՈՂ — ՀՈՐԸՔՈՂ ԹՈՆԳՈՐՈՆ

Հայաքաղբին կից եղող Գիշ Սամօ գետին ու իր ջրանցքին դէպ ի Գողթվար գա-ցող արբուսական ճամբուն վրայ՝ զիրար կորե-լով՝ կը կաղմուի երեքանկիւնի կղեկակ մը:

Աս գելտային հարաւային արեւմտեան դին, կար հին ատենները հռոմէական գաղթա-կանութիւն մը: — Ամրութեան աւերեալ մնա-ցորդները դեռ կեցած են:

Գիտնականը մինչեւ ցայսօր չկրցան որոշել, թէ ինչ էր ասոր անունը եւ թէ որ լէգէոնին կայարանն եղած էր: — Թեպէտ շատ վէճեր եղան ասոր վրայ, ի վերայ այս ամենայնի հաստատուն բան մը չկրցաւ որոշուիլ մինչեւ հիմակ:

Վերջին խուզարկութիւններէն ու պեղում-ներէն ետեւ — ինչպէս քիչ մը ետքը պիտ'որ տեսնենք — Սոնդոգեան, Արմենիայի գիտնական խմբագիրը, կը համարի թէ՛ Մայլա գլեխին եղած ըլլայ այս տեղը:

Այնչափ ստոյգ է թէ Բաննուիայի կամ հին Դրանսիականիայի մէջ տեղաւորուած հռո-մէական լէգէոններուն եւ կայարաններուն ամ-րութեանց մէջէն (ինչպէս են Աշտիշտիայի, Հէպշէվարոյեանի, Անցէլինը, Միգէհաղանը, Ըօվարոտինը՝ եւ այլն) առաջին տեղին ունի Կեր-լա Հայաքաղբինը. որովհետեւ ծաղկեալ տեղ-ւոյ մը վրայ է ու մեծ ընդարձակութիւն ունի:

Ամրութեան տեղը՝ Հայաքաղբին ստա-ցուածքն է: Հայ հասարակութիւնը՝ պեղումի իրաւունքը՝ Սոլոն-Ցոպոյզ գաւառին Հնու-թեանց ընկերութեանը շնորհեց, Բայց այս ըն-կերութիւնն՝ իր իրաւունքը, հիմակ երեւան ելած ու սկզբնաւորած «Հայկական-Թանգարա-նին», ետ առաւ:

Պեղումներն սկսան կանոնաւորեալ ու յո-րինաւոր կերպով 1905 հոկտ. 2ին:

Հայկական — Թանգարանին ընկերութեան վերահսկող մասնաժողովն որոշեց, որ կրօնի եւ

ժամի զէ հեղինակն այստեղ առիթ մը չունի՝ Աղմեայ տարածութիւնը շնչիւ նշանակելու:

1 Հմմտ. առ այս Խոր. 57 «այրեանկայ ուսոց մեծի լերին» (այսինքն՝ Մասեայ) փնէւ ի սահման Գողթման, որ եւ Ցաքատ, Ոսկիղայր եւս:

2 Երասխայ հետ, տես վերն եջ 247—8: